

КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

THE CONCEPT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF CIVIL PROCEEDINGS: A DOCTRINAL APPROACH

Савчук В.С., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Незважаючи на досить велику кількість наукових публікацій, проблематика цифрової трансформації судочинства носить доволі дискусійний характер, багато питань у вітчизняній правовій доктрині залишаються малодослідженими.

Основою будь-якої концепції є наявність доказів, які підтверджують гіпотезу. Гіпотеза про те, що впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в судовий процес сприяє його доступності та ефективності є підтвердженою не лише на рівні науки, а й в реальних практиках правозастосування. Разом з тим, концепція цифровізації станом на сьогодні не може перерости в наукову теорію, оскільки її доктринальний розвиток та нормативне закріплення знаходиться на початковому етапі.

Концепція цифровізації правосуддя є технологічно обумовленою, і відображає той стан речей, який формується у зв'язку із впровадженням ІКТ в процес розгляду та вирішення судових справ.

Враховуючи те, що концепція цифрової трансформації судочинства є елементом більш широких концепцій в сфері державного управління, в статті вона описується на різних рівнях узагальнення наукового знання. Автор відмічає загальність концепції для всіх форм судочинства, оскільки впровадження тих чи інших технологічних змін є характерним для всього правосуддя як форми діяльності.

У результаті наукового пошуку визначено, що практичним результатом реалізації концепції цифровізації правосуддя є перехід судочинства в нову форму організації – цифрове правосуддя. Разом з тим, цифровізація не створює нову процесуальну форму, а лише спрощує організацію побудови зв'язків в її межах. Новою процесуальною формою є лише повна заміна суду як учасника судового процесу (приклад – «прогностичне правосуддя»). Проте, станом на сьогодні, таке нововведення є скоріше виключенням, ніж загальною практикою. Загалом доктринальні підходи зводяться до розуміння цифровізації як елементу спрощення та покращення судового процесу, а не як альтернативу останньому.

Ключові слова: цифровізація правосуддя, концепція, інформаційно-комунікаційні технології, доктринальний підхід, судовий процес.

Despite a fairly large number of scientific publications, the issue of digital transformation of judicial proceedings is rather controversial, and many issues in the national legal doctrine remain poorly understood.

The basis of any concept is the availability of evidence supporting the hypothesis. The hypothesis that the introduction of information and communication technologies in the judicial process contributes to its accessibility and efficiency is confirmed not only at the level of science, but also in real law enforcement practices. At the same time, the concept of digitalization cannot currently develop into a scientific theory, since its doctrinal development and regulatory regulation are at the initial stage.

The concept of digitalization of justice is technologically driven and reflects the state of affairs that is being formed in connection with the introduction of information and communication technologies in the process of consideration and resolution of court cases.

Given that the concept of digital transformation of judicial proceedings is an element of broader concepts in the field of public administration, the article describes it at different levels of generalization of scientific knowledge. The author notes the generality of the concept for all forms of judicial proceedings, since the introduction of certain technological changes is characteristic of all justice as a form of activity.

As a result of the scientific research, it is determined that the practical result of the implementation of the concept of digitalization of justice is the transition of justice to a new form of organization - digital justice. At the same time, digitalization does not create a new procedural form, but only simplifies the organization of building connections within it. A new procedural form is only a complete replacement of the court as a participant in the judicial process (for example, "predictive justice"). However, as of today, this innovation is an exception rather than a common practice. In general, the doctrinal approaches are reduced to understanding digitalization as an element of simplification and improvement of the judicial process, and not as an alternative to the latter.

Key words: digitalization of justice, concept, information and communication technologies, doctrinal approach, judicial process.

Актуальність теми. Проблематика цифровізації правосуддя як концепція почала формуватись в 70-ті рр. ХХ ст. Саме в цей період в зарубіжній практиці судового процесу впроваджуються перші експериментальні ІКТ, що у свою чергу породило низку доктринальних підходів до розуміння сутності та завдань цього явища.

З тих пір науковцями написано тисячі наукових робіт предметом яких виступають ті чи інші аспекти цифровізації правосуддя, а сама концепція продовжує розвиватись та змінюватись в залежності від появи та впровадження нових ІКТ в сферу правозастосування.

Разом з тим, вітчизняна правова концепція (закріплена на рівні нормативних документів) цифрової трансформації судочинства є загальною для всієї системи правосуддя, вона не акцентується на особливостях окремих форм судочинства. Таке формування правої концепції є виправданим, оскільки ті чи інші елементи цифровізації впроваджуються в судовий процес в загальному, а розроблені електронні сервіси не розподіляються по окремих формах судочинства. Тут варто відмітити, що окремі наукові роботи, назви яких вказують на ту чи іншу форму судочинства, не містять інформації про особливості впро-

вадження ІКТ в такі форми. Останнє твердження є характерним і для доктрини цивільного процесуального права.

Цифровізація правосуддя полягає не лише в спрощенні та вдосконаленні судового процесу, вона є елементом більш глобальних концепцій, які спрямовані на покращення всієї системи державного управління. До останніх можна віднести зокрема концепцію «цифрової держави». У зв'язку із цим, доцільно розглянути як розвивається ця концепція на різних рівнях узагальнення наукового знання.

Аналіз наукових публікацій. Пошукова система наукових публікацій Google Scholar за запитом «цифровізація правосуддя» лише за період останніх трьох років (2022–2024 рр.) видає 963 наукові праці пов'язаних із різними аспектами впровадження ІКТ в судовий процес [1]. Це свідчить про те, що зазначена проблематика є однією із найбільш досліджуваних в юридичній науці. Серед авторів, окремі положення наукових праць яких були використані для формування ідей цього дослідження слід відмітити М.М. Ясинка, Ю.О. Котвяковського, А.М. Найченко, О.А. Дурач, Р. Ханік-Посполітак та ін. Разом з тим, наукова концепція цифровізації правосуддя постійно змінюється. Це пов'язано як з впровадженням нових ІКТ в судоч-

вий процес, так і появою нових правових концепцій як на рівні вітчизняного законодавства, так і міжнародного. Наведене зумовлює актуальність та необхідність цього дослідження.

Метою статті є огляд наукової концепції цифрової трансформації цивільного судочинства на різних рівнях узагальнення наукового знання.

Виклад основного матеріалу. Характерною тенденцією сучасної юридичної науки є зміна підходів до вивчення тих чи інших соціально-правових феноменів (зміна методології). Такі тенденції зумовлені переходом суспільства в якісно новий стан – інформаційний, і як наслідок, утворення соціуму в якому основним ресурсом та товаром стає інформація – суспільства інформаційного. У зв'язку із цим, перед правовою наукою постає завдання із вивчення та пояснення соціальних феноменів із врахуванням, а інколи й ґрунтуючись, на тих змінах, які притаманні такому суспільству.

Згідно із соціологічним підходом до розуміння природи права, останнє виражається в суспільних відносинах. Норми, закріплені в джерелах права, є лише легальною формою фіксації тих порядків, які уже склалися на рівні тієї чи іншої соціальної групи. І хоча правове регулювання є перспективним (за виключенням деяких випадків, т. зв. «зворотна дія закону»), його основою є ретроспектива. Це дуже важливо в аспекті розуміння еволюції нормативно-правового регулювання будь-яких суспільних відносин. Цифровізація правосуддя не є винятком.

У зв'язку із цим, слід відмітити, що концепція цифровізації судочинства є похідною від процесу технологічної модернізації діяльності судів, а генезис підходів до розуміння цифровізації правосуддя зумовлений суб'єктивним осмисленням цього процесу. Аналіз та синтез наукової літератури показує, що розвиток наукової думки в цій сфері повністю відображає поетапні стадії інформаційного забезпечення правосуддя як діяльності.

На нормативному рівні (у вітчизняному законодавстві) поняття «цифровізація» вперше було закріплене в Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр.: «цифровізація – це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливує інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [2]. Наведене визначення повністю кореспондує тим процесам, які пов'язані із цифровою трансформацією судочинства, зокрема й цивільного, проте потребує його уточнення враховуючи особливості саме судочинства як форми діяльності із відправлення правосуддя.

Щодо розуміння поняття «концепція», то варто відмітити, що наукові підходи до його трактування в більшості випадків є схожими за своїм змістовим наповненням. Найбільш повним, як вдається, є визначення наведене в «Філософія: словник термінів та персоналій», яке включає три різновекторні аспекти розуміння цього поняття: «1) одна з форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.); 2) певний спосіб розуміння та трактування реального світу; 3) провідний замисел, конструктивний принцип, основна ідея художнього, технічного та інших видів діяльності» [3, с. 134]. Взявши це визначення за основу, під концепцією будемо розуміти окремий, невичерпний підхід до пояснення виникнення, функціонування та розвитку соціальних явищ та процесів.

Встановивши сутність понять, які надалі розкриватимуться в цьому дослідженні, перейдемо безпосередньо до опису еволюції концепції. Перед цим, за доцільне вважається виділити характерні риси цифровізації правосуддя як соціально-правового феномену.

По-перше, категорія «цифровізація правосуддя» є складною за своєю природою, оскільки включає діяль-

нісні, технологічні та правові елементи. У зв'язку із цим, в доктрині різняться як підходи до вивчення цього явища, так і його загальне розуміння.

По-друге, цифровізація судового процесу не є явищем сталим, а постійно видозмінюється в силу соціально-економічних змін (наприклад, епідемія COVID-19), що потребує впровадження нових ІКТ. З іншого боку, винайдення ІКТ, виокремлення їх переваг в інших сферах життєдіяльності зумовлює необхідність їх впровадження в судовий процес. При цьому, наукові погляди на цифровізацію правосуддя є історично та національно обумовленими, хоча й останнім часом прослідковуються певні тенденції до гармонізації міжнародного законодавства в цій сфері.

По-третє, цифровізація судового процесу характерна для всіх форм судочинства. У зв'язку із цим, наукові дослідження відображають специфіку цифровізації (на основі її окремих елементів) щодо конкретних форм судочинства.

Отже, цифровізація судового процесу є складним соціально-правовим феноменом, який включає цілі підсистеми різноякісних компонентів. Водночас масив і глибина галузевих теоретичних напрацювань зумовлює необхідність розроблення загальнотеоретичного підходу до розуміння сутності цифровізації правосуддя, використовуючи методологічно значущі уявлення про інформаційне суспільство та цифрову державу.

Враховуючи вищенаведене, спробуємо пояснити сутність цифровізації правосуддя на всіх рівнях наукового знання, на кожному із яких можуть бути сформовані власні концепції.

На загальнонауковому рівні цифровізація правосуддя розглядається як один із елементів цифрової держави. Цей елемент представляється судовою гілкою влади, якісно новим підходом до організації її діяльності в межах якого використовуються нові способи, методи і форми взаємовідносин і взаємодії як із зовнішніми, так і з внутрішньосистемними суб'єктами, включно з учасниками судочинства. Така взаємодія відбувається на основі впровадження ІКТ.

На цьому рівні розуміння сутності цифровізації правосуддя, остання не породжує окрему, особливу процесуальну форму, а лише в межах наявної процесуальної форми змінює організацію взаємодії між учасниками процесу.

На загальнонауковому рівні уявлення про цифровізацію правосуддя формується не тільки за допомогою знання, виробленого юридичною наукою, а й за допомогою знань, сформованих у суспільних і технічних галузях наукового пізнання.

Важливо зазначити, що з позиції загальнонаукового рівня під цифровізацією судочинства розуміють вектори розвитку судочинства в єдності та нерозривності його інституційних, процесуальних, організаційних і технологічних аспектів.

Загальноправовий рівень уявлення про цифровізацію судочинства представлений синтезом знання виведеного на рівні окремих юридичних наук, які в тій чи іншій мірі мають предметом своїх досліджень впровадження ІКТ в судовий процес. В доктрині цей рівень наукового знання називається інтегративним.

В юридичній науці існують різні погляди на сутність, місце та роль цифровізації судового процесу в аспекті досягнення завдань судочинства, зокрема й тих, що закріплені в ст. 2 ЦПК України [4].

Аналіз та синтез правових досліджень предметом яких виступає цифровізація судового процесу показує, що в науковій доктрині сформувалось два основних підходи до розуміння поняття «цифровізація правосуддя»: вузький та широкий.

Згідно першого (вузького підходу) цифровізація судочинства полягає в покращенні (спрощенні) процесу розгляду та вирішення судових справ за допомогою різноманітних ІКТ. Така цифровізація включає зокрема

й «прогностичне правосуддя» на основі технології штучного інтелекту.

Такий підхід суттєво обмежує можливості цифровізації, хоча й є виправданим з точки зору лексико-граматичного та логічного тлумачення того, що являє собою судочинство (виходячи із завдань цивільного судочинства визначених в ст. 2 ЦПК України, судочинство – це процес розгляду і вирішення судових справ). У зв'язку із цим, при широкому трактуванні того, що являє собою цифровізація судочинства за доцільне вбачається використання термінів «цифровізація правосуддя» або ж «цифровізація судової системи».

Згідно другого (широкого) підходу, цифровізація судочинства включає сукупність процесів покращення (спрощення) окремих напрямків діяльності суду, зокрема й процесу розгляду та вирішення судової справи. Окрім останнього, до таких процесів відноситься електронний документообіг, публікація судових рішень, ведення електронної справи та доступ до її матеріалів тощо.

Так, А.М. Найченко розкриває зміст цифровізації судового процесу через низку процесів пов'язаних із судовою діяльністю взагалі, а не лише в аспекті розгляду та вирішення судових справ: «цифровізація судової системи ... полягає, зокрема, у автоматизації судових процесів, електронному документообігу, дистанційному веденню справ, застосуванню цифрових платформ для подання позовів, скарг і отримання судових рішень, дистанційної комунікації учасників процесу» [5, с. 430].

Слід погодитись з твердженням авторки, оскільки судовий процес не зводиться виключно до розгляду та вирішення судових справ. При цьому, процес цифровізації не можна зводити до «примітивного розуміння» – впровадження в судочинство ІКТ, оскільки їх впровадження потребує підстав, розуміння і визначення перспектив. До того ж, зведення цифровізації правосуддя виключно до процесуальних аспектів є помилковим. Слід враховувати, що ІКТ націлені на вирішення не тільки процесуальних завдань, а й завдань із забезпечення електронного доступу до судової інформації та подання до суду звернень, опрацювання справ і матеріалів, з управління розподілом і рухом справ, з міжвідомчої взаємодії судів із суміжними організаціями та структурами тощо; а їх використання здійснюється не лише суддями та учасниками справи, а й будь-яким зацікавленим суб'єктом, який має доступ до таких технологій (вистачає всього лиш мобільного телефону, ноутбуку тощо).

Кожен із наведених підходів має своє застосування і використовується в межах завдань, які ставить вчений в межах свого дослідження. Інтегративною точкою поєднання двох підходів є позиція згідно з якою цифровізація правосуддя являє собою сукупність елементів спрямованих на формування організаційних, процесуальних та правових умов реалізації права на судовий захист в умовах інформаційного суспільства. Крім цього, в доктрині висловлена точка зору згідно з якою цифровізація правосуддя окрім впровадження нового способу та форми процесуальних дій на основі ІКТ також включає в себе третій елемент – повну заміну суду як учасника процесу (вищезгадане «прогностичне судочинство»).

Варто відмітити, що більшість вчених дотримуються інтегративного (змішаного) підходу до визначення сутності цифровізації правосуддя, беручи за основу складність самого судочинства та завдань, які вирішує його цифровізація. Так, на думку Л. Сапельнікова «цифровізація судочинства – це поступове перетворення усіх судових процесів у електронні сервіси» [6].

Цифровізація правосуддя – це не окремий вид судової діяльності або процесуальної форми, інформаційних технологій або способу комунікації в судовому процесі. Це новий порядок організації і функціонування судової системи в усіх її проявах (забезпечення доступу до суду, адміністрування роботи суду, судові процедури та окремі

процесуальні дії, судове діловодство та документообіг) заснований на впровадженні сучасних ІКТ.

З позиції інтегративного підходу, цифровізація правосуддя – це і новий тип судової організації, заснований на застосуванні ІКТ; і нова, електронно-цифрова, дистанційна форма взаємодії учасників судового процесу, яка включає дистанційний доступ до суду і дистанційну участь у судових засіданнях; і новий спосіб міжвідомчої взаємодії на основі обміну цифровими даними; і електронна (безпаперова) форма судочинства і діловодства, основу якої утворює електронна справа; і технічна платформа. Усі компоненти цифровізації правосуддя націлені на забезпечення доступу громадян до справедливого суду, виконання тих завдань які ставляться перед тим чи іншим видом судочинства.

Спеціально-юридичний рівень представлення цифровізації правосуддя ґрунтується на знанні, що сформоване в межах окремих процесуально-правових або тісно пов'язаних із ними правових науках. Тут інтеграція підходів не відбувається, оскільки кожне наукове знання сформоване під впливом тієї мети і завдань, які ставить перед собою окрема галузь юридичної науки (цивільний процес, кримінальний процес, господарський процес, адміністративний процес, судове адміністрування, інформаційне право тощо).

Варто відмітити, що на цьому рівні концепцій, цифровізація правосуддя часто розглядається на основі окремих процесуальних інститутів (наприклад, електронні засоби доказування, судові повістки та виклики, фіксування судового процесу, спрощені процедури судового розгляду тощо).

У вітчизняній науці цивільного процесуального права відсутні визначення понять «цифровізація цивільного судочинства», «цифрове цивільне судочинство», «електронний цивільний суд» тощо. Це пов'язано, насамперед, із загальністю предмета дослідження (цифровізація правосуддя) у всіх процесуальних науках і можливістю застосування концепцій щодо будь-якої форми судочинства вказавши на сутнісні ознаки справ та завдання, які вирішуються в їх межах.

Разом з тим, в правовій доктрині наявні спроби виділити сутнісні ознаки цифрового правосуддя. До таких слід віднести [5–9]:

- широке впровадження сучасних ІКТ, інтеграція всіх аспектів судового процесу в єдині електронні сервіси;
- автоматизований розподіл судових справ між суддями;
- застосування електронної форми ведення судочинства;
- впровадження електронного документообігу;
- дистанційна форма участі в судовому процесі;
- доступ до судових рішень в режимі онлайн.

Варто відмітити, що на рівні правової доктрини в межах концепції цифровізації правосуддя сформовані деякі базові принципи на основі яких впроваджуються «цифрові» зміни. До числа таких принципів відносяться [5–9]:

1) суд як єдина технологічна платформа – передбачається впровадження електронного суду за принципом «єдиного вікна», що забезпечує можливість звернення до суду шляхом подання заяв, клопотань та інших процесуальних документів у електронному вигляді, а також отримати у такій формі судові рішення по справі. В Україні цей принцип частково реалізовано на основі модуля «Електронний кабінет» в ЄСПС;

2) орієнтованість на користувача при проектуванні, розробці та впровадженні електронних сервісів в судочинство;

3) орієнтованість на мобільні пристрої під час впровадження ІКТ;

4) гарантування людського контролю над автоматизованими процесами;

5) забезпечення «цифрової доступності та зрозумілості» шляхом встановлення мінімальних технологічних та освітніх вимог для доступу до електронних сервісів.

Цифровізація правосуддя повинна переслідувати двоєдину мету: спрощення доступу до судового захисту та покращення його ефективності з одного боку; та автоматизація внутрішніх процесів судової діяльності – з іншого. Цілі цифрової трансформації правосуддя мають ґрунтуватись на основі поєднання приватного та публічного інтересів.

В будь-якому випадку, основою всіх концепцій цифровізації є технологічний фактор. Сьогодні технологізація передбачає не лише спрощення та покращення судового процесу, а й його повну автоматизацію на основі нових ІКТ (штучний інтелект, блокчейн, біометрія і т.д.). Враховуючи це, одним із важливих напрямків такої цифровізації є навчання персоналу та постійне вдосконалення професійних навичок в описаній сфері.

Висновки. Цифровізація правосуддя як концепція сьогодні є однією із найбільш досліджуваних в правовій доктрині. Незважаючи на велику кількість наукових підходів до розуміння сутності та подальших перспектив розвитку цього процесу, цифрова трансформація судочинства так і залишиться концепцією і ніколи не переросте в теорію. Це зумовлено самою природою цифровізації, оскільки в її основі лежать ІКТ, які постійно розробляються, тестуються та впроваджуються. Це зумовлює розвиток як наукової, так і правової концепції в цій царині.

Концепція цифрової трансформації правосуддя слугує для того, щоб на наукових засадах опрацювати і запропонувати оновлення технологічної бази, елементів і структур судової системи як єдиної соціальної організації в умовах впровадження сучасних ІКТ. Для цифрового правосуддя характерні не тільки окремі сервіси, а й їхнє об'єднання в судові мережі, що передбачають повноту та єдність, тобто охоплення не тільки діяльності з судочинства та діловодства, а й інші сегменти судової діяльності.

В межах вітчизняної концепції цифровізації правосуддя дискусійними залишаються питання щодо розгляду цифрового правосуддя як виду державних послуг, що надаються судовою гілкою влади за допомогою цифрових технологій. Малодослідженими залишаються аспекти щодо гармонізації міжнародного законодавства в сфері цифровізації правосуддя і міждержавної взаємодії в цій сфері; цифрової взаємодії судів в межах судової системи та міжвідомчої взаємодії; появи нових організаційних форм судочинства аж до впровадження окремої процесуальної форми на основі штучного інтелекту («прогностичне судочинство»).

Подальшими напрямками розвитку концепції цифрової трансформації цивільного судочинства на доктринальному та нормативному рівнях є:

- 1) пріоритет електронної форми судочинства над письмовою по окремим видам судових проваджень та справ;
- 2) впровадження цифрової процесуальної форми на основі штучного інтелекту для вирішення окремих видів правових спорів;
- 3) інтеграція розроблених електронних судових сервісів із іншими електронними сервісами в межах концепції цифрової держави, зокрема із єдиним порталом державних послуг та застосунком «Дія»;
- 4) внутрішня, інстанційна та міжвідомча взаємодія судів на основі цифрових технологій;
- 5) подолання цифрової нерівності (створення умов для доступу до суду і надання допомоги особам, які не володіють комп'ютерною грамотністю);
- 6) забезпечення захисту даних на цифрових судових платформах;
- 7) впровадження етичних правил користування цифровими судовими платформами;
- 8) впровадження стандартів навчання судів і працівників апаратів судів в сфері цифровізації;
- 9) використання передового зарубіжного досвіду, міждержавна взаємодія та гармонізація законодавства в сфері цифровізації правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пошуковий запит «цифровізація правосуддя». *Google Академія*. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?as_vis=1&q=%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F&hl=uk&as_sdt=0,5&as_ylo=2022 (дата звернення: 30.12.2024).
2. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
3. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
5. Найченко А.М. Цифровізація правосуддя як один із етапів реформування судової системи в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10(28). С. 430–440.
6. Сапельніков Л. Цифрова трансформація правосуддя: як Україна створює сучасну судову систему. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/12/19/7489701/> (дата звернення: 30.12.2024).
7. Ханік-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. *Право України*. 2017. № 8. С. 122–129.
8. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Електронний суд в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42.
9. Дурач О.А. Цифровізація суду як шлях до запровадження дистанційної роботи судів загальної юрисдикції в умовах воєнного стану. *Інформація і право*. 2024. № 4(51). С. 265–267.